

J. L. MORENO VE SOSYOMETRİ ÜZERİNE

Ayşen ŞATIROĞLU*

Giriş

Sosyal bilimler için XX. yüzyıl bir çok düşünce akımının ortaya çıktığı, geliştiği ya da koşullara bağlı olarak dönüştüğü veya geçerliliğini kaybedip ortadan kalktığı bir dönem oldu. Doğal olarak tek bir akımın ya da eğilimin hakimiyeti sözkonusu değildi. Bununla beraber toplumlara biçim verme ya da denetleme eğiliminin etkinliği sürümüş bir yaklaşım olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Sosyolojideki toplumlara biçim verme eğiliminin ötesinde, toplumları denetleme hatta iyileştirme hedefine yönelmiş olan "sosyometri" de XX. yüzyılda gelişen bir akım olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyometri nedir? sorusuna verilecek en kısa cevap, 'iki temel tekniği olan sosyometri testi ve psikodrama yoluyla küçük gruplardaki etkileşimlerin incelenmesi ve tiyatro yoluyla kişilerin gelişmelerine katkı sağlanması amacıyla taşıyan bir yaklaşımdır' biçiminde olacaktır. Sosyometri Moreno tarafından geliştirilmiş bir bilim/yöntem/teknik/akım ya da yaklaşım olarak adlandırılabilir. Sosyometrinin bir bilim mi, yöntem mi, teknik mi, akım mı yoksa yaklaşım mı olarak tanımlanması gerektiği konusu daha sonra tartışılacaktır.

J.L. Moreno

Ansiklopedik bilgiye göre¹ Jacob Levy Moreno, Rumen asıllı Amerikalı psiko-sosyoloji uzmanıdır. Bükreş'te 1892'de doğmuştur. Viyana'da tıp ve psikoloji okumuş, 1925 yılına kadar bu şehirde yaşamış, psikiyatri alanında çalışmıştır. Grup psikanalizi ve özellikle psikodrama alanında başarılı sonuçlar elde etmiştir. Gruplar üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran Lewin'in gruplarını ve grubun bireyler arasındaki çekimler ve itimlerden doğan gizli yapısını inceleyerek

* Yrd. Doç. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

¹ *Meydan Larousse*.

sosyometriyi keşfetmiştir. Daha sonra 1925'de ABD'de New York Beacon House'a yerleşerek en önemli eserini 1934'de orada yayımlamıştır: Who Shall Survive. 1937-55 yılları arasında sosyometri dergisini çıkarmış, aynı zamanda 1942 yılında Sosyometri Derneğini kurmuştur.

Moreno sosyometriyi bir 'toplum sosyolojisi' olarak tanımlayıp, eylem halindeki insan ilişkilerini ölçen bir bilim olduğunu ifade etmektedir. 1925-1950 arasında ABD'de gelişen sosyometri 1950'den sonra bütün dünyada tanınan bir yaklaşım olmuştur². Yüzyılın ortalarında Türkiye'de de tanınmaya başlandığı görülmektedir.

Toplumlara biçim verme, denetleme ya da iyileştirme gibi makro hedefleri 'mikro'dan insandan kalkarak gerçekleştirilecek olan Moreno ve onun yöntemi ya da yaklaşımı olan sosyometriyi daha iyi anlayabilmek için ister istemez kurucusunun hayat serüvenine daha detaylı bakmak gerekmektedir. Konu ile ilgili bir çalışması olan Üstün Dökmen'in³ ifadesine göre sosyometri ile ilgilenenler için Moreno bugün bir efsanedir. 18 Mayıs 1889'da dünyaya gelmiştir. Kendisi dünyaya gelişini ilginç bir öyküsü olduğunu belirtmekte ve şöyle anlatmaktadır. Hamile olan annesi babası ile birlikte İspanya'dan yola çıkıp Romanya'ya gitmektedir. İstanbul Boğazı ile Romanya arasında Karadeniz'de dünyaya gelir. Yine Dökmen'in ifadesine göre Moreno ailesi kendini Türk olarak tanımlayan Musevi asıllı Osmanlı vatandaşlarıdır.

Moreno'nun hayat hikayesine bakıldığı zaman önce din adamı olmak istediği görülmektedir. Teoloji ve pozitif bilim arasında bocalayan Moreno, bu karmaşık düşünceler içinde iken giderek şu sonuca varır: "Tanrıbilimin başlıca amacı, Tanrı denilen O en üstün varlığı anlamak değil midir? Peki bu ulu varlığın, bu büyüklü kaynağın başlıca vasfı nedir, yaratıcılık değil mi? O halde yaratıcı gücü benliğinde taşıyan insan gibi bir varlık çok yakınında dururken, onu uzaklarda aramanın anlamsızlığını ortaya çıkmaktadır. Böylece gökten yere, Tanrıdan insana, bugünün insanına; herbir insanın benliğine iner; Tanrıbilimden pozitif bilime geçer⁴.

Moreno ayrıca felsefe ile de yakından ilgilenmiş, Bergson'dan, varoluşçu filozoflardan, Darwin, Nietzsche, Freud, Mead, Marx'tan etkilenmiştir⁵.

Türkiye'de Sosyometri

1925-1950 yılları arasında Birleşik Devletlerde gelişen sosyometrinin 1950'den sonra dünyaya yayıldığı bilinmektedir. Türkiye'de de sosyometrinin tanınması 1950'li yılların sonuna doğru olmuştur. Yazdığı günlük gazete yazıla-

2 Dökmen, Üstün, Sosyometri ve Psikodrama, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.10.

3 Dökmen, Üstün, aynı eser, s.8.

4 Kösemihal, N.Ş., "Önsöz", Sosyometrinin Temelleri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., s.VI.

5 Dökmen, aynı eser, s.14-15.

ıyla Nurettin Şazi Kösemihal'in sosyometrinin Türkiye'de tanıtımını yaptığı görülmektedir. "Tanıtımı yaptığı" demek özellikle doğrudur; çünkü seçilen yayın akademik dergiler değil, günlük bir gazetedir. İncelendiği zaman görülmektedir ki konu ile ilgili ilk makalesi 14.3.1958'de Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınladığı "Robotlar Bilimi Nasıl Doğdu, Nasıl Gelişti?" adını taşıyan yazısıdır. Bunu, "İnsanı Robotlaşma Tehlikesine Karşı Koruyacak Yeni Bir Bilim: Sosyometri"; "İnsanı Robot Yaratmaya Sürükleyen Sebepler Nelerdir?"; "Akıl Hastalarının Tiyatro İle Tedavisi Yolu"; "Tedavi ve Bilim Metodu Olarak Tiyatro; Psikodrama-Sosyodrama"; "Sosyolojinin Yeni Me-selesi: Robotlara Karşı Açılan Savaş" adlı yazıları izlemiştir. Akademik makaleleri daha sonra gelmektedir. Ayrıca sosyometri ile ilgili yurtdışında yayınlanmış benzer makaleleri olduğu da görülmektedir.

Kösemihal sosyometrinin sosyal bilimler üzerindeki etkinliğine inanmakta ve 'Moreno'nun mikrososyolojik olaylara tatbik ettiği çeşitli sosyometri metotları ve bunların dayandıkları kendiliğindenlik-yaratıcılık-eylem kuramları tek kelime ile sosyometri XX. yüzyıl insan bilimleri alanındaki en büyük buluşlardan biri sayılabilir. Sosyometrik devrim sayesinde artık insan bilimlerinin hızla gelişmeleri beklenebilir' demektir⁶. Sosyometrinin Türkiye'de tanıtıcısı olmasına ve sözkonusu yöntemi "devrim" olarak nitelemesine rağmen Kösemihal'in çalışmaları hep teorik düzeyde kalmış ve sosyometri ile ilgili herhangi bir uygulama yapmamıştır. Kösemihal'in 1972'de ölümünden sonra konu güncelliğini kaybetmiş fakat sosyometrinin Türkiye'deki macerası, Dr. Nihat Nirun'un önerisi sonrasında YÖK kanunuyla sosyoloji bölümlerinde anabilim dalı olmasıyla devam etmiştir⁷. Sosyoloji sosyometriyi Türkiye'de çabuk tanıtmış olmasına

* Cumhuriyet Gazetesi, 4.4.1958.

** Cumhuriyet Gazetesi, 14.4.1958.

*** Cumhuriyet Gazetesi, 23.5.1958.

**** Cumhuriyet Gazetesi, 10.6.1958.

***** Cumhuriyet Gazetesi, 25.11.1958.

***** "Cybernetic, Sociometry, Microsociology", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1959, Sayı: 13-14.

"Moreno Bir Hasta Kemancıyı Nasıl İyi Etti", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1960, Sayı: 15.

"Sanat ve Fikir İşçileri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1961, Sayı: 16.

"Sosyometrinin Temelleri", (çeviren), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1961, Sayı: 16.

***** Sociometry, Cybernetics", "Group Psychotherapy" dergisi, New York, 1959.

"Cybernetics, Sociometry, Microsociology", Nürnberg, 1961.

"Art Workers and Mental Workers", Nürnberg, 1963.

6 Kösemihal, Nurettin Şazi, "Cybernetic, Sociometry, Microsociology", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1959, Sayı: 13-14, s.88-89.

7 Dikeçli, Beylül, "Sosyometrinin Amaç, Konu ve Metod Açısından Sosyolojideki Yeri", A.Ü. DTCE, Sosyoloji Dergisi, Sayı 1, Ankara, 1996, s.70.

rağmen konu ile ilgili Kösemihal'in çalışmaları dışında teorik yayın son derece az kalırken uygulamanın da çok sınırlı olduğu hemen göze çarpmaktadır.

Sosyometrinin Moreno Tarafından Geliştirilmesi

Moreno'ya göre son yüzelli yıl içinde (1954) sosyal bilimler sosyoloji, bilimsel sosyalizm ve "sosyometri" gibi üç akım halinde gelişmiştir. Bu üç akımdan sosyoloji başlangıçta herşeyden önce kendine, bütün sosyal bilimlere içine alacak bir çerçeve kurmaya savaşımıştır. Sosyalist doktrin, özellikle proletaryaya devrimini hazırlamaya, kışkırtmaya yönelmiştir. Sosyometrinin başlıca amacı ise **insanı ölçmek ve açıklamaktır**⁸.

Sosyometri bir zümrede insan ilişkilerini eylem halinde, canlı halde, olmakta iken ölçüye vuran bir **bilimdir**. Yani, sosyometri olmuş bitmiş, ölmüş soğumuş olaylarla değil, olmakta olan dipdiri olaylarla uğraşır. Sosyometri herşeyden önce 'demokratik' bir temele dayanır.

Moreno'ya göre, "Sosyometri halk tarafından halk için hazırlanmış bir halk sosyolojisidir." Demokrasinin özünde seçim vardır. Sosyometri demokrasinin temelini oluşturan seçim mekanizmasını, bilimsellikle, deneyleme yöntemine dayanan birtakım tekniklerle (sosyometri testi gibi) incelemeye çalışır⁹.

Sosyometrik sisteminin temel taşları kendiliğindenlik ve yaratıcılık ile eylem kavramlarıdır¹⁰. Roller teorisinden de yararlanır. Temel sosyometri metotları ve teknikleri psikodrama, sosyodrama ve sosyometri testidir¹¹. Sosyal zümrelerde görülen örgütün önemini ölçmeye yarayan araç sosyometri testidir. Sosyometri testi sonucunda elde edilen cevapların birbirine bağlanması ve bireylerin zümredeki münasebetleri ve zümredeki durumlarının ifade edilmesi tekniği sosyogram olarak ifade edilir. Moreno'ya göre bir topluluğun yapısal analizini bu derece açıklıkla ortaya koyabilecek başka bir yol bulunmuş değildir¹².

Bu tekniklerden psikodramayı Moreno Viyana'da doktorluk yaptığı sırada birgün parkta dolaşırken oyun oynayan çocuklardan esinlenerek ortaya çıkarmıştır. Moreno bu olayı şöyle aktarır: İki kardeş parkta "anne-çocuk oyunu" oynamaktadır. Aralarında şu konuşma geçer:

'Altı yaşındaki Ağabey: "Şu yemeği doğru dürüst ye. Mızızlık etme, şimdi tokadı yersin."

8 Moreno, çev: N.Ş. Kösemihal, "Sosyometrinin Temelleri", Sosyoloji Dergisi, Sayı:16, İstanbul, 1961, s.63-64.

9 Kösemihal, N.Ş., "Önsöz", Sosyometrinin Temelleri, , s.X.

10 Moreno, aynı eser, s.49.

11 Moreno, aynı eser, s.67-82.

12 Moreno, aynı eser, s.86.

Küçük hiddetle: "Sen çok kötüsün. Çok kötü annesin, hep beni döversin, Heinrich (anne rolünde olan ağabey)'e hiç dokunmazsın.'

İki çocuk arasındaki bu konuşmadan hareket ederek Moreno şöyle bir çıkarım yapar: Demek ki çocuklar olsun, ilkeller olsun, günlük hayatta çeşitli baskılar yüzünden açığa vuramadıkları istek ve duyguları, kendiliğindenlik olarak oyunda, tiyatrodan rahatça açığa vurmakta, boşaltmakta böylece ruh ferahlığına ulaşmakta başka bir deyimle bir ruh tedavisinden (psikoterapi) geçmektedir. Peki tabiatın tedavi amacıyla çocukları tabii bir şekilde sürüklediği "oyun"dan neden herkes yararlanmasın; neden oyun genel bir tedavi metodu olarak kullanılmasın? Böylece Moreno'nun kafasında psikodrama doğmuş oluyordu¹³.

Sosyometrinin psikodramadan başka tekniklerinden biri olan "sosyometri testi"nin de benzer bir hikayesi vardır. Tıp öğrenimini tamamlayan Moreno, Birinci Dünya Savaşından sonra Viyana yakınlarında bir mülteci kampına tayin edilmiştir. Kampta hekim olarak görev yapan Moreno, barakalarda yaşayan ve çevrelerindeki ailelerle çatışan, kavga eden ailelerde psikosomatik reaksiyonların belirgin şekilde fazla olduğunu gözlemiştir. Bu sorunu çözmek için uyuşan aileleri aynı barakada toplayıp, birbiriyle anlaşan barakaları da yan yana getirmeyi planlar. Böylece her aileye sorulmak üzere bir soru cetveli hazırlar. Cetvelde "Hangi ailelerle komşuluk etmek istersiniz?" sorusu vardır. Cevapları aldıktan sonra, durumu açıkça görmek için bir kağıt üzerine her aileyi bir daire ile göstererek, çekim ve itimlerin* diyagramını çizer. Ortaya, bazı ailelerin herkesçe sevildiği bazılarının ise itildiği sonucu çıkar. Aldığı sonuçlara göre kampta yeni bir düzenleme yapar, ve kavgaların neredeyse durduğunu gözler. Bu deney ile "zümre dinamik"ini inceleyecek bir yolun belirdiğini; bir toplulukta, insan ilişkilerinde bazı değişiklikler yapmakla, çatışmalar, gerginliklerin önlenebileceğini, tıpkı bir bireyi iyileştirir gibi, bir zümreyi de iyileştirmenin mümkün olabileceğini anlamıştır. Moreno bu konudaki incelemelerini ABD'ye yerleştikten sonra New York Üniversitesinin desteğiyle geliştirir¹⁴.

ABD'de 1934'de Başkan Roosevelt de Moreno'nun çalışmalarıyla ilgilenmiş, 1929 krizinden sonra California'ya başlayan göçün durdurulması için sosyometriden yararlanılmasını istemiştir. Böylece Moreno'nun çalışmaları, ABD'nin Atlantik kıyısındaki endüstri kurumlarına, üniversitelere, kolejlere ve ABD'nin her tarafına, çeşitli kurumlarına hızla yayılmıştır. Örneğin 1944'de ABD Hava Ordusunda John G. Jengins, Pasifik'te üstlenmiş havacılara sos-

13 Kösemihal, N.Ş., "Önsöz", Sosyometrinin Temelleri, s.VI-VII.

* Çekim ve itim sosyometri terminolojisinde sık sık kullanılan iki kavramdır. Bireylerin birbirlerine karşı hissettikleri pozitif ve negatif duygular anlamına gelmektedir.

14 Kösemihal, N.Ş., "Önsöz", Sosyometrinin Temelleri, s.IX.

yometri testi uygulamıştır. Hava ekiplerini meydana getiren üyeler arasında çekim ve itimler birliğin çalışmasını etkiliyordu. Sosyometri testi uygulanıp da her "pilot"a istediği arkadaşlarla uçmak imkanı verilince kayıpların %25-50 oranında düştüğü belirlenmiştir. Giderek Amerikan ve İngiliz askeri birliklerinde, zümreleri, ekipleri üyelerinin isteklerine göre düzenlemek genelleşmiştir. Endüstri hayatına uygulanan sosyometri testleri sayesinde de kazalar yarı yarıya azalmış, üretim hızla artmaya başlamıştır¹⁵.

Moreno Hudson'daki "Suçlu Çocuklarevi"nde de konu ile ilgili denemeler yapmıştır. Sosyometrinin en yaygın uygulamasının eğitim alanında olduğunu; eğitimin dışında uygulama alanının endüstri olduğunun altını çizer. Hudson Suçlu Çocuklarevi'ndeki iş atölyesindeki buharla işleyen çamaşırhanede iş problemleri olduğunu gözler. Problemin nedeninin burada bulunan kızların birbirlerini itmeleri olduğu varsayımını ileri sürer; bu yüzden işlerin durduğu kanısındadır. Çamaşırhanede çalışan kızların düşmanca karşılıklı etkileri zümrenin bir bütün olarak işbirliğinde bulunmasına engel olur ve iş birkaç defa tamamıyla durur. Yürüttüğü çalışmalar varsayımını destekler. Bu çalışmalar yapıldıktan sonra endüstri sosyolojisi alanında, kişiler arası ilişkiler, zümre yapılarıyla verimlilik arasındaki fonksiyonel bağ tekrar tekrar gösterilmiştir¹⁶.

Moreno'ya göre endüstride kaza eğilimi, işçinin sosyometrik durumuna bağlıdır. İncelemelere göre, kaza eğilimi bireyler arasındaki çekimlerle ters orantılıdır. Yani zümrede bireyler ne kadar çok sempatiyle birbirlerini çekerse, kazalar o kadar az olur. Endüstri gibi resmi örgütlerdeki kişilerarası ilişkilerin önemi ortaya koyulduktan sonra, 'Silahlı Kuvvetler'de de bunun önemi gösterilmiştir. Endüstride kaza eğilimiyle sosyometrik seçim arasında bulunan ilişki orduda yapılan incelemelerle kuvvetlenmiştir¹⁷.

Sosyometri ayrıca iskancıları ilgilendiren bir göç ve yerleştirme sosyal psikolojisi, psikologları, sosyologları, psikiyatrları ilgilendiren, yalnız bireylerin değil zümrelerin de ruh tedavisiyle uğraşan bir **sosyal psikiyatridir**. Eğitimde bireylere sosyal çevreye uyacak esnek bir eğitimin verilmesini savunur. Bunun da ancak kendiliğindenlik eğitimiyle olabileceğini ileri sürer¹⁸.

Sosyometri ve Teknikleri

Daha önce de ifade edildiği gibi Moreno sosyometriyi 'eylem halindeki insan ilişkilerini ölçen bir bilimdir; geçmişte olmuş bitmiş olaylarla değil, canlı

15 Kösemihal, N.Ş., "Önsöz", Sosyometrinin Temelleri, s.IX-X.

16 Moreno, J.L., 'Sosyometri ve İnsan Bilimi', Sosyometrinin Temelleri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., s.XXXV.

17 Moreno, Sosyometri ve İnsan Bilimi, s.XXXVI.

18 Kösemihal, N.Ş., "Önsöz", Sosyometrinin Temelleri, , s.XI.

olaylarla uğraşır' biçiminde tanımlamaktadır. Bu tanıma yapmış olmasına rağmen sosyometri ile ilgili olarak kimi zaman teknik, kimi zaman yöntem, kimi zaman yaklaşım tanımlamalarının yapıldığı da göze çarpmaktadır. O halde sosyometri nedir? Bu soruya verilecek yanıt, sosyometriyle ilgili tutumlara bağlıdır. Sosyometri ile ilgili tutumlar kişinin sosyometriye bakışındaki konumuna göre değişmektedir. Sosyometrinin sosyoloji tarafından Türkiye'ye tanıtılmasına ve Moreno'nun 'toplum sosyolojisi' tanımlamasına rağmen halihazırda sosyolojideki geçerliliği ile öte yandan psikoloji ve psikiyatrideki kullanımı hiç kuşkusuz birbirinden çok farklıdır. Bu nedenle sosyoloji alanında çalışan bir kişinin olumsuz olmayan tutumuna karşılık psikoloji alanında çalışan bir kişi son derece olumsuz bir tutum sergileyebilmektedir. Sosyometri konusunda çalışan Üstün Dökmen'in yaklaşımı da bu doğrultudadır. Dökmen şöyle demektedir: Literatürde sosyometri yanına herhangi bir sıfat almaksızın anılırken buna karşılık, örneğin Moreno'nun 'rol kuramı' denilmektedir. Bunun nedeni, sosyometrinin nevi şahsına münhasır bir yaklaşım olmasıdır. Yine kendine özgü olduğu bilimlerin sınıflamasında belli bir yere oturtma gücünün olmasında da göze çarpıyor. Sadece sosyometri ya da sosyometrik yaklaşım demek daha doğru görünmektedir¹⁹.

Konuyu daha iyi açıklayabilmek için Moreno'nun **yaklaşımına** biraz daha değinmek gerekmektedir. Sosyometrik görüşe göre her toplumun, her topluluğun görünen bir resmi şekli vardır. Buna dış toplum denir. Bir de bu resmi görünüşün altında isteklere, sevgilere, nefretlere, sempati-antipatilere, çekimlere-itimlere dayanan, ilk bakışta görünmeyen (ancak sosyometri testiyle belirlenen) birtakım gruplaşmalar vardır. Buna sosyometrik matrix denir. Dış toplumla sosyometrik matrix'in çatışması ise sosyal gerçeği meydana getirir. Dış toplumla sosyometrik matrix arasındaki ayrılık ne kadar çok olursa, sosyal gerçekteki gerginlik o kadar fazla olur. Demek ki toplumlarda olduğu gibi en küçük zümrelerde de (bir sınıf, bir iş ekibi, bir profesörler kurulu) her an alttan alta kaynaşan birtakım sempatilerin antipatilerin, sevgilerin, nefretlerin meydana getirdiği gruplaşmalar (sosyometrik matrix) resmi topluma (dış topluma) karşı ayaklanmaya, onu devirmeye, yıkmaya eğilimlidir. Bu yüzden öncelikle bu küçük zümredeki mekanizmayı anlamak gerekmektedir.

Sosyometrideki iki temel kavramın kendiliğindenlik ve yaratıcılık olduğu üzerinde durulmuştu. Kendiliğindenlik ve yaratıcılık ne birbirine eş hatta ne de birbirine benzer oluşumlardır. Bir kimsede kendiliğindenlik çok kuvvetli olabilir fakat hiçbir şey yaratamaz. Başka bir insanda yaratıcılık güçlü olabilir fakat kendiliğindenlik sözkonusu değildir. Yalnız bir tek varlıkta her türlü kendiliği-

19 Dökmen, aynı eser, s.16.

denlik yaratıcılık olur; kendiliğindenlikle yaratıcılık birleşir, birbirine eş olur; o da Tanrıdır. Bu kavramları daha iyi açıklayabilmek için şu örnekler verilebilir. Bugüne kadar bir çok Michelangelo, bir çok Beethoven dünyaya gelmiştir. Ama bunlardan sadece bir tanesi baş eserler yaratmış, sadece bir tanesi senfoniler bestelemiştir. O halde yaratıcılıkları olan bu kişileri diğerlerinden ayıran nokta kendiliğindenlikleridir²⁰. Dökmen spontanlık ve yaratıcılıkla ilgili açıklamaları şöyle tamamlamaktadır: Spontanlık duruma uygun uyarıcılar üretebilmek ya da dışarıdan gelen uyarıcılara uygun geribildirimler vermektir. Yaratıcılık ise kısaca, yeni bir düşünce ya da davranış ortaya koymak, yeni bir senteze ulaşmak, ortaya yeni bir ürün çıkartmaktır²¹.

Moreno'ya göre yaratıcılık ve spontanlık birbirlerine bağlıdır; fakat iki ayrı kategori oluştururlar. Yaratıcılık bir töz, spontanlık ise bir katalizördür.

Moreno'ya göre varlık bir bütündür. Bu bütünlük içinde insanı değerlendirirken eylemin önemini gözden kaçırmamak gerekir. İnsanlığın evrimi sürecinde eylem dilden önce gelir. İnsan doğa etkileşiminde hatta insan insan etkileşiminde ilk basamak eylemdir. Önce eylem ortaya çıkar, dil daha sonra gelişir. Sözsüz iletişim sözlü iletişimden önce ortaya çıkmıştır. Kişilerarası sözlü iletişimin henüz gelişmediği çağlarda beden dili kişilerarası etkileşimde önemli işleve sahiptir. Zamanla sözlü iletişim geliştikçe sözsüz iletişimin etkisi bütünü ile azaldı, fakat tamamen kaybolmadı.

Eyleme dayalı iletişim hem insanlığın gelişimindeki ilk iletişim tarzıdır, hem de her bireyin çocukluğunda sergilediği ilk iletişim tarzıdır. Moreno, eylemin insan yaşamındaki öneminden hareket ederek, insanların duygu ve düşüncelerini eylem halindeyken (akt ile) ifade edebilecekleri bir tedavi yönetimi geliştirmek istemiştir. Bu çabanın ürünü psikodramadır²².

Moreno sosyometride geçen rol kavramını kitabında roller teorisi başlığı altında incelemiştir. Her rol bireysel ve kolektif unsurların kaynaşması gibi görünür. Bu iki çeşit etmenden doğar, biri kolektif paydalar diğeri de bireysel farklılaşmalardır. "Ben" denen şeyin kavranabilir tarafları kendini rollerde gösterir. Herhangi bir kültür şekli, roller aracılığıyla ve çeşitli roller arasındaki münasebetlerle kendini en iyi şekilde belirtir. Bu yüzden rolü bir kişilik yada ego gibi değil de bir referans sistemi gibi ele almak daha yararlıdır²³. Rol kavramı sosyometri testi ve psikodramada temel kavram niteliğindedir.

Psikodrama, Moreno tarafından dramatik metot ile gerçeği araştıran bir bilim olarak tanımlanmıştır. Alanı kişiler arası ilişkiler ve bireysel mikrokoz-

20 Moreno, aynı eser, s.49-50.

21 Dökmen, aynı eser, s.22.

22 Dökmen, aynı eser, s.20-21.

23 Moreno, aynı eser, s.67.

moslardır. Psikodramatik metot özellikle beş araçtan faydalanır: Sahne, denek, yönetici, yardımcı egolar, dinleyiciler²⁴. Amaç, psikodramanın bu araçlarından faydalanarak problemi eylem halinde iken ortaya çıkarmaktır.

Moreno sosyodramayı zümreler ve kolektif ideolojiler arasında beliren ilişkiler üzerine etkin ve derinliğine bir araştırma metodu diye tanımlamıştır. Zümre belirli birey sayısı ile tanımlanmamıştır. Herhangi bir yerde yaşayan ne kadar insan var ise hepsinin ya da hiç olmaz ise aynı kültür çevresine bağlı insanları içine alabilir. Bir zümrede aynı kültüre bağlı bireylerin aynı sosyal rollerle ve kültür rolleri ile örgütlenmiş bulunmaları varsayımına dayanır. Bu yüzden bireylerin kimler oldukları ya da sayıları pek önemli değildir. Sosyodramada zümre psikodramadaki bireyin yerini tutar²⁵.

Sosyometri insan toplumunun kendine has bazı kanunlarla idare edilen kendine has bir düzeni olan bir gerçek olduğunu göstermiştir. Sosyometri testi sosyal zümrelerde görünen örgütün önemini ölçmeye yarayan bir araçtır. Deneğe, bulunduğu ya da bulanabileceği zümrede arkadaşlık etmek istediği kimseleri sormaktan ibarettir. Denekten zümresinde ya da zümresi dışında bulunan kimseleri çekinmeden seçmesi istenir. Sosyometri testi zümreler içinde beliren çekim ve itimlerin ışığı altında sosyal yapıları inceleyen bir araçtır. Bu test aile, iş ve okul zümrelerinin incelenmesi için kurulmuştur. Seçim ile sağlanan münasebetlerle zorla kabul ettirilen münasebetlerin çoğu zaman değişik oldukları bireyin durumunun da bağlı bulunduğu bütün bireyler ve bütün zümreler ele alınmadıkça tam anlamıyla belirtilemeyeceği ispat edilmiştir. Sosyometri testi sonucunda deneklerden elde edilen bilgiler birbirlerine bağlanarak 'sosyogramla' şematik olarak ifade edilir²⁶.

Son olarak Moreno'nun geliştirdiği terminolojideki iki kavram "tele" ve "sosyal atom" kavramları üzerinde durulacaktır. Tele kavramını Moreno ortaya atmıştır. Tele, iki insanın birbirlerinin iç dünyalarını, neler hissettiklerini karşılıklı olarak yaşamaları demektir. Moreno empatinin tek yönlü olduğunu, telenin ise iki yönlü olduğunu belirtmekte, empatiyi telenin bir bileşeni saymaktadır. Eğer insan karşısındakinin neler hissettiğini hissedebiliyorsa, bu durum tek yönlü duygu akışıdır ve empati olarak adlandırılır. Bu duygu akışının iki yönlü olması halinde tele ortaya çıkar. Aralarında tele ilişkisi bulunan kişilerin birbirlerini karşılıklı olarak çektikleri söylenebilir. Sosyal atom ise Moreno'ya göre sosyal evrenin en küçük birimidir. Bir kişinin sosyal atomunun merkezinde bu kişinin kendisi, çevresinde ise kendisi için önemli olan kişilerin yerleştiği düşünülür²⁷.

24 Moreno, aynı eser, s.74-75.

25 Moreno, aynı eser, s.80-81.

26 Moreno, aynı eser, s.83-86.

27 Dökmen, aynı eser, s.41-42.

Kısaca incelenmeye çalışıldığı gibi sosyometri tekniklerinde temel olarak bireyden hareket edilmektedir. Bireyden hareket ederek bireyi iyileştirmek, giderek toplumdaki huzursuzluk da bu kaynaktan geleceği için dolayısıyla zümreyi ve toplumu iyileştirmek temel hedeftir.

Eleştiriler

Sosyometrinin sosyoloji içindeki konumunun ve tekniklerinden yola çıkarak orijinin ve hedefinin birey mi yoksa toplum mu olduğu yolundaki kuşku- lar veya eleştiriler bugün bizleri meşgul ettiği gibi çağdaşları tarafından da telaf- fuz edildikleri göze çarpmaktadır.

Sosyometrinin bugün batıda da sosyoloji kapsamında yer almadığını²⁸ ifade eden Dikeçligil, sosyometriye yöneltilen eleştirileri şöyle aktarmaktadır: Küçük grupların yapısı, etkileşim ağı, statü ve rol davranışları, liderlik, değerler ve normlar, sosyalleşme gibi temalar mikrososyolojinin konusunu oluşturur. Sosyometri ise, grup yapısını bireyleri arasındaki çekim-itim eylemlerine göre ortaya koymaya çalışan bir yaklaşım olarak daha çok bireyi hareket noktası almıştır. Bu özelliği onu daha başlangıçta diğer mikrososyoloji teorilerinden farklı bir duruma sokmuştur. Makrososyoloji ve mikrososyoloji alanlarını yak- laşımlarında bütünleştiren Sorokin ve Gurvitch bu hususlarda sosyometriyi eleştirmişlerdir. Sosyometriyi büyük ölçüde sosyolojik bakış açısından yoksun sayan bu eleştirilerin haklılık payını bugün teslim etmeliyiz. Sosyometrinin değişen konumu ile de bu eleştiriler doğrulanmıştır, diyebiliriz²⁹.

Gurvitch, sosyometrinin sosyal realiteyi, sadece itme çekme tercihlerine indirgemiş olmasını büyük bir zaaf saymaktadır. Moreno ve onun disiplinde sosyal realitenin psikolojik düzeyine çok üstün bir konum verildiği açıkça görülmektedir. Bu düzeyde kolektif psikoloji ihmal edilirken, bütün ilgi bireyi esas alan zihinlerarası psikoloji üzerinde yoğunlaştırılmıştır.

Sosyometrinin bireyi hareket noktası olarak grubu ihmal etmesi de sosyolo- jik bakış açısından eleştiri konusudur. Bireyin potansiyel ve fiili ilişki bağlamı şek- linde ifade edilen sosyometrideki sosyal atom kavramı, "ben" ve "diğerleri" ile sınırlandırılmıştır Bu eleştirilere göre Moreno, sosyal ilişkileri yalnız bireyler arasındaki çekim ve itime indirgediği için psişik hayatın yalnız "ben" ve "başkası" arasındaki ilişkilere dayandığı bir psikolojiye yönelmiştir. Bunun sonucu "biz" yani kolektif psikolojiyi, sosyoloji diliyle grubun bütününe ihmal etmiştir. Hatta Gurvitch, "biz"in ihmal edildiği değil, görmezden gelindiği kanaatindedir³⁰.

28 Dikeçligil, aynı makale, s.37.

29 Dikeçligil aynı makale, s.57.

30 Dikeçligil, aynı makale, s.57.

Sorokin'in eleştirileri de Gurvitch'in eleştirilerine paraleldir. Sorokin, sosyometriyi, pozitivist paradigmanın sosyal bilimler için öngördüğü, tabii bilimlere benzeme şartını yerine getirmek amacıyla insana ait herşeyi ölçülebilir kabul ederek ölçütler geliştirme çabalarını eleştirmektedir. Sorokin'in eleştirilerinin zaman içinde doğrulandığının delili, oransal ölççeklerin insan ilişkilerinde uygulanamayacağı gerçeğidir.

Bütün bunlardan sonra sosyometrinin psikiyatri, psikolojik danışma ve sosyal psikoloji arasında bir yer işgal ettiğini söylemek gerekmektedir. Psikodrama psikiyatride, sosyometrik test ve psikodrama psikolojik danışmada, sosyometrik testler de ölççekler olarak sosyal psikolojide kullanılmaktadır³¹. Bize göre, amaç ve konu bakımından sosyometri ne başlangıçta ne de şimdi sosyolojinin kapsamındadır. Moreno'nun güçlü kişiliği ve şöhretinin yanısıra; sosyometrinin o dönemde popüler bir disiplin olması, Sorokin ve Gurvitch'in eleştirilerine rağmen, sosyometrinin sosyoloji kapsamında görülmesini sağlamıştır³².

Sonuç

Sosyoloji bölümlerinde bir anabilim dalı olan sosyometri üzerine, Moreno'nun yaşam öyküsü ve sosyometriyi oluşturmasına paralel, bir çözümleme yapmaya çalışılmıştır. Dikeçligil'in makelesinde belirttiği üzere Moreno'nun Sosyometri Akademisi (New York Beacon) tarafından "Honorary Degree" ile ödüllendirilen Kösemihal'in bile uygulamalı çalışmasının bulunmadığı, çok az tezin yapıldığı bu konu üzerine çıkarılabilecek sonuçlar burada ifade edilmeye çalışılacaktır.

Öncelikle ifade edilmesi gereken nokta Moreno'nun "Who Shall Survive"³³ adlı kitabının Kösemihal tarafından 'Sosyometrinin Temelleri' adıyla çevrilmesine karşılık kitabın İngilizce isminin 'Yarına Kim Kalacak' biçiminde olmasıdır. Sosyometrinin Temelleri ismi pek dikkat çekici olmamasına rağmen "Who Shall Survive" Moreno'nun hedefi konusunda açıklayıcı bir başlıktır.

Üstün Dökmen "Yarına Kim Kalacak"ın anlamını şöyle açıklamaktadır:³⁴ Evrende doğal ayıklanma vardır, ancak güçlü olanlar, tutunabilenler, çevrelerine uyum sağlayabilenler varlıklarını sürdürebilirler, yarına kalabilirler. Uyum sağlamayanlar ise sahneden çekilir. Toplumda yalnız kalanların, kişilerarası et-

31 Dikeçligil, aynı makale, s.58.

32 Dikeçligil, aynı makale, s.40.

33 Eserin aslı İngilizcedir. İlk baskısı 1934'de ilaveli ikinci baskısı da 1953 de yayınlanmıştır. P.H. Maucorps ve M.H.Lesage tarafından Fransızcaya çevrilen eser 1954 yılında "Presse Universitaire de France" tarafından "Fondements de la Sociométrie" adıyla yayınlanmıştır. Moreno bu baskıya ayrıca bir önsöz yazmıştır. (Aktaran N.Ş. Kösemihal, Sosyoloji Dergisi, Sayı:16, İstanbul, 1961)

34 Dökmen, aynı eser, s.4.

kileşim örüntüleri içinde dezavantajlı durumda bulunanların yarına kalma şansları fazla değildir. Ancak, **sosyometriden yararlanabilirsek, sosyometri kapsamındaki düzeltici/tedavi edici teknikleri kullanabilirsek, yarına herkes kalabilir. Eğer, sosyometrinin ilkelerini dikkate alır, psikodramadan yararlanırsak, toplumda yalnız kalmış ya da itilmiş kişilerin ruhsal açıdan gelişmeleri dolayısıyla da içinde buldukları dezavantajlı durumdan kurtulmaları mümkün olur.**

Bu açıklamanın anlamı, psikoz, nevroz gibi hastalık teşhisi konmuş kişilerin psikodrama yoluyla tedavi edilmeleri durumunda insanlığın kurtulacağı şeklinde değildir. Yarına ulaşmama tehlikesi bütün insanlar için geçerlidir. İnsanla doğanın birleşmesinden ortaya robotlar çıkar. Robotlar insanlar gibi spontan ve yaratıcı olma şansına sahip değildirler. Spontan ve yaratıcı olan insanlar, gelişme, üreme, dünyada tutunma ve dolayısıyla da yarına kalma şansına sahiptirler. İnsanlar sahip oldukları spontanlığı ve yaratıcılığı giderek kaybetmektedirler. Makineyi yaratan insan makinenin kölesi olmuştur. Robotu yaratan insan robotlaşmıştır. Spontanlık ve yaratıcılıklarını kaybederek robotlaşan insanların ise toplumda ve dünyada tutunma şansları azalmaktadır. Moreno'ya göre **sosyometrinin görevi ya da amacı, insanların spontanlıklarını ve yaratıcılıklarını kullanmalarına yardımcı olmak ve böylece onların yarına kalma şanslarını artırmaktır**³⁵.

Bu durumda açıkça ortaya çıkmaktadır ki Moreno'nun amacı, modern toplumun insanını, problemlili insanı, problemleriyle başa çıkma konusunda uyararak, ona yardımcı olmak, bireyi tedavi etmek hatta giderek modern toplumu kurtarmaktır. İşte, çok kolaylıkla bireyi çıkış noktası aldığı gözlemlenen sosyometrinin, kurucusu bir tıp doktoru olmasına rağmen zaman zaman sosyoloji olarak tanımlanmasının nedeni anlaşılmaktadır. Bu da sosyolojinin alanı ile ilgili bir başka soru işareti olabilir.

Dökmen, şöyle demektedir: Bir gruba sosyometri testi uyguladığımızda, o gruptaki bütün bireyleri, adeta bir anketör olarak kullanmış oluruz. Diğer bir ifade ile, sosyometrik inceleme, sadece birkaç araştırmacının kişisel gözlemlerine dayanan inceleme şekli değildir. Bu düşünceden hareketle Moreno, başlangıçta sosyometriyi, sosyolojide bir "devrim" olarak tanımlamıştır. Onun bu düşünceleri etkili olmuş, ülkemizde dahil bazı ülkelerde sosyometri ile ilk ilgilenenler sosyologlar olmuştur. Ancak sosyometriyi sadece sosyolojinin konusu saymak her halde mümkün değildir. Bir sosyolog, sosyometri testini uygulayabilir ve elde ettiği bulguları değerlendirebilir. Fakat bu testi izlemesi gereken psikodramayı, ancak psikoloji ya da psikiyatri alanında temel bilgi sahibi tera-

35 Dökmen, aynı eser, s.5.

pötler/yöneticiler gerçekleştirebilir. Sosyometrinin tüm teknikleri bir bütündür. Eğer bir sosyolog, yalnızca sosyometrideki grup teknikleri ile yetinmek isterse, bu yaklaşım, sosyometrinin bütünlüğüne zarar verir. Sonuç olarak sosyometri yalnızca sosyolojinin konusu sayılmamalıdır. Sosyometri, sosyolojinin, psikolojinin, psikiyatrinin ve psikolojik danışma ve rehberliğin kesim noktasında bulunmaktadır³⁶.

Sosyometri karşısında tutum alışlarda konumun etkili olduğu üzerinde durulmuştu. Pratik sonuçları açısından alanında yararlanan ve gelişebilecekken yeterince gelişmemiş olan sosyometri üzerine dikkatleri çekmek isteyen Dökmen, 'yalnızca sosyolojinin konusu sayılmamalıdır' derken, sosyoloji alanında çalışanlar da konu üzerine kritik eden değerlendirmeler yazıyorlar. Bununla beraber gözardı edilmeyecek nokta başta psikodrama olmak üzere sosyometrinin özellikle psikiyatrlar tarafından Türkiye'de işlevsel olarak uygulanmasıdır. Prof. Dr. Engin Gençtan ve Prof. Dr. Abdülkadir Özbek tarafından Türkiye'de geliştirildiği bilinmektedir. Özbek, Grete Leutz ile "Psikodrama Sahnesel Etkileşim" adlı kitabı yazmış, Anne Schützenberger-Ancelin'den Psikodrama adlı kitabı çevirmiştir. Ayrıca psikoterapistlerin kurduğu Psikodrama, Grup Psikoterapisi ve Sosyometri Eğitim ve Uygulama Enstitüsünde çalışmalar devam etmektedir. Sosyometri, daha çok küçük grupların toplam sosyal psikolojisidir; psikodrama yöneticileri, sosyal psikoloji ile uğraşanların çok sık kullandıkları Moreno yaklaşımının bir ürünüdür, biçiminde tanımlanmaktadır³⁷.

Sonuç olarak, Moreno'nun yaklaşımındaki toplumlara biçim verme, denetleme, iyileştirme eğilimi dışında, günümüzde, bünyesinde barındırdığı birey orijinli ya da psikolojik eğilimler dolayısıyla uygulamada psikoloji, psikiyatri, sosyal psikoloji açılarından gelişim göstermesi beklenen bir sonuçtur. Bununla beraber uygulama alanının başlangıçta bizzat Moreno tarafından da endüstri olarak gösterilmesi ve pratik sonuçlarının alınması konunun bu doğrultuda gelişmesini sağlamıştır. Hawthorne araştırmalarının da yakın tarihi dönem içinde gerçekleştiği gözönüne alındığında endüstri ve işletmelerde esas hedefin verimin artırılması ve bunu sağlayacak araçlardan birinin de sosyometri testi olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha sonraki dönemlerde işletmelerde verimin artırılmasının insan ilişkilerinden geçtiğinin iyice belirginleşmesi üzerine birincil ilişkilerden faydalanmak amacıyla çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Bu konuda 'kalite çemberleri'* örneğinden de sözedilebilir. Son olarak eğer, endüstri

36 Dökmen, aynı eser, s.6.

37 Anne Schützenberger-Ancelin, Psikodrama, çev: Abdülkadir Özbek, Grup Psikoterapistleri Derneği Yayını, Ankara, 1995, s.104.

* Kalite çemberleri , Kendi çalışma alanlarında, özellikle kalite ile ilgili sorunları saptamak, incelemek, çözmek için gönüllü olarak düzenli aralıklarla biraraya gelmiş çalışanlar topluluğu... ideal sayı yedi sekiz kişidir. Aynı çalışma alanında olup benzer işleri yapanlardan oluşur. Amaç ortak sorunlar olması. 1961

sosyolojisini konularının içine bu alan da dahil ediliyorsa 'sosyometri testi'nin sosyoloji dahilinde olduğu ileri sürülebilir. Öte yandan, sosyometri testinin endüstri ya da organizasyonlar içindeki geçerliliği daha sonraki çalışmanın konusu olacaktır.

ABSTRACT

In this article author researches both genesis of sociometry and Moreno's life story with together. Author also tries to make clear several subjects. These are introducing of sociometry in Turkey by N. Ş. Kösemihal, sociometry's acceptance in sociology departments of Turkish universities as a branch and debates in this context. In addition, the article examines conditions that gave birth sociometry and meaning of its existence as a branch.

KAYNAKLAR

- Altınay, Deniz, **Psikodrama**, SistemYayıcılık, İstanbul, 1999.
- Borgatta, Edgar F., **"Sociometry"**, International Encyclopedia of Social Sciences.
- Dikeçligil, Beylü, **"Sosyometrinin Amaç, Konu ve Metod Açısından Sosyolojideki Yeri"**, DTCF, Sosyoloji Dergisi, Sayı 1.
- Dökmen, Üstün, **Sosyometri ve Psikodrama**, Sistem Yayıcılık, İstanbul, 1995.
- Kocaoluk, Sultan, **"Tekel'in Paşabahçe İspirto ve İçki Fabrikasında Resmi-Gayriresmi İlişkilere Sosyometrik Bir Yaklaşım"**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987.
- Kösemihal, N.Ş., **"Önsöz"**, Sosyometrinin Temelleri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kösemihal, N.Ş., **"Cybernetic, Sociometry, Microsociology"**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1959, Sayı: 13-14.
- Kösemihal, N.Ş., **"Moreno Bir Hasta Kemancıyı Nasıl İyi Etti"**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1960, Sayı: 15.
- Kösemihal, N.Ş., **"Sanat ve Fikir İşçileri"**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1961, Sayı: 16.
- Meydan Larousse.

yılında Tokyo Üniversitesi mühendislik profesörlerinden Dr. Kaoru Ishikawa önderliğinde ortaya atıldı. Japon Bilim Adamları ve Mühendisleri birliği desteği ile Kalite Kontrol Çemberleri diye adlandırılan sistem ortaya çıktı. Japonya dışında Uniroyal, General electric, Ford, Xerox, Westinghouse, General Motors ve Boeing... gibi kuruluşlarda da uygulanmıştır. Amaç kaliteyi geliştirmek, hataları azaltmak, daha etkin ekip çalışması yapmak, işe karşı ilgiyi arttırmak, motivasyonu arttırmak, şirket içi iletişimi arttırmak...

- Moreno, J.L., **Sosyometrinin Temelleri**, (çeviren:N.Ş. Kösemihal), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Moreno, J.L., "**Sosyometrinin Temelleri**", (çeviren:N.Ş. Kösemihal), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 1961, Sayı: 16.
- Moreno, J.L., '**Sosyometri ve İnsan Bilimi**', Sosyometrinin Temelleri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Schützenberger-Ancelin, Anne, **Psikodrama**, çev: Abdülkadir Özbek, Grup Psikoterapileri Derneği Yayını, Ankara, 1995.
- Sağ, Vahap, "**Nurettin Şazi Kösemihal**", Türk Toplum Bilimcileri, (Ed:Emre Kongar), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- Sezer, Baykan, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1997.